

SALGININ HUZORSUZLUĞU: ÖLÜM KAYGISI VE FOLKLOR*

Ekber ENVERİ**

Öz: İnsan türünün ölümü ilk algılayışı, beyinde gelişen “otobiyografik bellek” denen zihinsel gelişim sayesinde olmuştur. Bu durum bir yandan insanı diğer türlerden radikal biçimde ayırırken diğer yandan insana daha önce var olmayan bir yok olma kaygısı yüklemiştir. Dolayısıyla “hayatta kalma” içgüdüleriyle donatılan insanı yaşam ile ölüm arasındaki ikileme sokmuştur. Bu ikileme başa çıkmak, insanı farklı çözümler aramaya zorladıkça uygarlıklarımızın tohumları da bir taraftan atılmaya başlanmıştır. Ölümlülük duygusu, kolayca üstesinden gelinecek türden değildi. Ölümlülükten kurtulmamız mümkün olmadığı için doğada var olmayan ve sadece zihnimizin tasarladığı bir gerçekliği yani “ölümsüzlük” mitini yarattık. Diğer bir deyişle ilk “doğadışı gerçekliğimiz” ölümsüz olabileceğimize olan inancımız olmuştur. Ölümsüzlük arayışı serüveni, bir taraftan mit ve destanlarımızı zenginleştirirken diğer taraftan dolaylı olarak uygarlığın kapılarını açmıştır.

Her ne kadar küresel salgının yarattığı kaygının kökeninde bilimin hızlı ve net bilgi üretmemesi gibi rasyonel düşünceler seslendirilse de kaygının nedenlerinin daha derinlerde olduğu anlaşılmaktadır. Çağımızın ürünü olan “rasyonel insan” için kültürün hızına biyolojik varlığımızın yetişmemesi gibi tespitler, geçerli sebepler teşkil etse de bu durum, folklorik insanı pek fazla etkileyemeyebilir. Görünen o ki salgın sürecinde esasen insanı huzursuz eden şey, toplumsallıktan yani kolektif aklın (buna folklor ve din de diyebiliriz) güvenli ve huzurlu ortamından uzakta bireysel yok oluşla ve ölümlü bir başına kalma kaygısıdır.

Anahtar kelimeler: İnsan, ölümlülük, kaygı, folklor, din, salgın.

The Qualm of the Pandemic: Anxiety about Death and Folklore

Abstract: The human species’ first perception of death develops in the brain as “autobiographical memory”. While this situation radically separates humans from other species, on the other hand, it imposes an extinction concern that does not exist before. Therefore, it has put people, who are equipped with the instinct of “survival”, into a dilemma between life and death. As coping with this dilemma forced people to look for different solutions, the seeds of our civilizations were planted. The sense of mortality was not something to be dealt with easily. Since we naturally cannot escape from mortality, we created the myth of “immortality”, as the first unnatural reality. The adventure of seeking immortality enriched our myths and epics on the one hand, and indirectly opened the doors of civilization on the other.

Although rational thoughts such as the possible inability of science to produce fast and clear information lie at the root of the anxiety created by the global

---

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 04.11.2021 - 05.02.2022

** Dr., Nevşehir İl Göç İdaresi, Nevşehir, Türkiye. ekberenveri@hotmail.com.

ORCID: 0000-0001-8254-7727.

epidemic, it is understood that the causes for the anxiety lie deeper. Even though for the “rational person”, a product of our age, assertions like that our biological existence is not keeping up with the speed of culture seems valid, this may not be true for the traditional/non-rational person. It seems that what really disturbs people during an epidemic is the anxiety of facing alone the possibility of individual extinction and death, away from the communality, that is, the safe and peaceful environment of the collective mind (we can also call it folklore and religion).

Keywords: Human, mortality, anxiety, folklore, religion, epidemic.

Giriş

İnsan beyninin fizyolojik gelişimiyle ilgili olduğu düşünülen zihin kuramları ve bu kuramların en gelişmiş olan “otobiyografik bellek” yetisinin ortaya çıkmasına paralel olarak görülen “geleceği öngörme” özelliği, insanda “ölüm kaygısı” denen bir kaygının oluşmasına neden olmuştur¹. İnsan diğer tüm canlı organizmalar gibi “hayatta kalma” içgüdüleriyle donatılmışsa da ölümlülüğünün bilincine varması, onda içten içe ölüm arzusunu da beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda ise insanda zamanla varlık ile yokluğun tam sınırında yaşama isteği yani “ölüm ikilemi” doğmuştur.

İnsandaki “ölüm ikilemi” ile ilgili Torrey’ nin söyledikleri önemlidir:

Ölüm ikilemi insan beyninin evriminin kaçınılmaz bir sonucuydu ama tanrılar ve dinler doğuştan sahip olduğumuz bu derin ikileme bir çözüm getiriyordu. Bunu yaparken, insanları melezleştirerek yarı ölümlü, yarı ölümsüz hale getirdi. Ernest Becker, bu çelişkiyi dile getirirken, insanları ‘anüsleri olan tanrılar’ olarak nitelendirir. ‘İnsan tam anlamıyla ikiye bölünmüştür: Kendi dikkat çekici benzersizliğine dair bir farkındalığa sahiptir, böylece yüce bir görkemle doğadan ayrışır ancak yine de körü körüne ve ahmakça toprağın altına girerek çürür ve sonsuza dek yok olur. Bu ikileme yüzleşmek ve onunla birlikte yaşamak zorunda olmak dehşet vericidir (2018, s. 232).

Geleceği öngörebilme yeteneğini bize kazandıran “otobiyografik bellek” bir gün ölebileceğimizi hatırlatarak kaygılanmamıza ve tedirgin olmamıza sebep olmanın yanı sıra zamanla bizde daha farklı zihinsel algılar yaratmıştır. Örneğin

¹ Torrey, “sinirbilimi çalışmalarını kullanarak ‘insandaki akıl yürütme gücünde’ görülen beş ana gelişmeyi şu şekilde sıralamıştır: Hominin beyinleri büyüdükçe ve çeşitli beyin alanları arasında daha güçlü bağlantılar giderek geliştikçe zekâyâ, kendimiz hakkında düşünme becerisine, başkalarının ne düşündüğünü düşünme becerisine (zihin kuramı) ve daha sonra kendimizin kendimiz hakkında düşündükleri ile ilgili düşünme özelliğimiz olan içebakışçı yetiye kavuştuk. Nihayet yaklaşık 40.000 yıl önce, otobiyografik bir bellek edindik ve kendimizi öncesinde mümkün olmayan biçimde geçmişte ve gelecekte düşünebilme becerisi kazandık” (Torrey, 2018, s. 234). Daha detaylı bilgi için bk. (Torrey, 2018).

“otobiyografik bellek”in gelişimi bizde “kronolojik zaman” algısını, diğer bir deyişle “kronolojik tarih” algısını da yaratmıştır. Eski anlatılarda “ölümsüzlüğü” ve buna paralel olarak “ölümsüzlük iksiri” yahut “ab-ı hayat” (bengisu) arayışıyla birlikte “çizgisel tarih” algısının da ortaya çıkmasına sebep olmuştur -ki bu aynı zamanda mitsel zamandan (eş zamanlılıktan) epik zamana (art zamanlılığa) yahut ölümsüz tanrıların zamansız anlatılarından ölümlü yarı tanrı ve insansı kahramanların anlatısı olan epik anlatılara geçişi de beraberinde getirmiştir. Epik anlatılar ise dinsel düşüncenin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

İnsanda otobiyografik belleğin gelişmesine paralel olarak gelişen ölümlülüğün farkına varılma süreci, Sümer dönemine ait ilk yazılı mitik destanlardaki (örneğin “Gılgamış” destanındaki) kahramanın ölümsüzlüğü arayışını yansıtan anlatılarla sembolize edilmiştir. Yahut “Babil Kraliyet Yolu üzerindeki bir yazıt, yurttaşlarına ‘Tanrımız Marduk, sonsuz yaşam bahşeder’ diyerek güvence vermekteydi” (Torrey, 2018, s. 230). Ölüme ve yok oluşa karşı bir çözüm olarak ortaya çıkan “sonsuz hayat” formülü ve bu formülü elinde tutan kişilerin aynı zamanda tanrılar olması şaşırtıcı değildir Zaten ilk tanrı düşüncesinin ölüm kaygısı nedeniyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu da Torrey’nin gösterdiği gibi beynimizin evrimiyle tanrıların ortaya çıkışı arasındaki ilişki hakkında ipucu vermektedir (2018, ss. 88-91).

Bahsi geçen mitsel destanlar, adeta ölümlülük algısının insanda yarattığı kaygıyı dile getiren ilk yazılı/kayıtlı anlatılar olması bakımından da önemlidirler. Ölümlülük algısı, zamanla çizgisel tarih anlayışını da beraberinde getirmiş olmalıdır. Kramer, *Tarih Sümer ile Başlar* adlı eserinde bu duruma açıklık getirmiştir: “Sümerli şairler mit ya da destanlarına yapıtın bütünüyle doğrudan bir bağlantısı olmayan kozmolojik bir açıklamayla başlıyorlardı” (2002, s. 111). İnsanların geleceği tahmin etme ve ölümlülüklerinin farkına varma algısı, elbette onların nereden geldikleri yahut başlangıçla ilgili soru sormalarına ve buna kafa yormalarına sebep olmuştur. Kozmolojik açıklama yapma gereği aynı zamanda eskatolojik anlatıları da doğuracaktır ki bu aslında çizgisel tarihin yahut Hegel’in ifadesiyle “ilerlemeci tarih”in başlangıç noktası olması bakımından önemlidir.

Zamanla ölümlülüğün kolektif olarak insanlığın ortak belleğine (buna Jung’un ifadesiyle kolektif bilinçdışı da diyebiliriz) dâhil olması, Sümer edebiyatında ve diğer bazı edebiyatlarda görüldüğü gibi bir “ölümsüzlük arayışı” motifi şeklinde kendisini göstermektedir. İnsan beyninin zihinsel gelişimine paralel olarak toplumsal yahut kolektif bilinçdışının bu doğrultuda ilerlemesini beraberinde getirmiş olmalıdır ki bu esasen insanı, diğer memeli türlerden önemli ölçüde

ayrıştıran en bariz etken olarak türüne has bireysel gelişiminden çok toplumsal bilinçdışında başlayan gelişimi olmuştur².

Doğal Bireysellikten Kültürel Toplumsallığa: Bilinç ve Bellek

İnsanda bilincin tam olarak ne olduğu ve ne zaman oluştuğuna dair düşünceler, ihtilafıdır. Hatta kimine göre insanda neden bir “bilinçaltı” vardır sorusunun yerine, insanda diğer canlılardan farklı olarak neden bir bilinç vardır diye sormamız gerekmektedir.

Öte yandan insanlık bilinciyle toplumsal bilinç arasındaki bağlantılara dair düşünceler, akla daha yatkındır. Diğer bir deyişle insanlık olgusu, doğal bireysellikten farklı olarak kolektif bir bilincin ürünüdür. Yani Freud’un “bilinçaltı” olarak tanımladığı şey bile tek başına bireyin sırf kendi hatıralarından oluşmayabilir³. İnsan, Jung’un da dediği gibi, “ruhsal bütünlük” olarak tanımlayabileceğimiz bir oluşumun ürünüdür. Bu ruhsal bütünlük ise sadece insanın bireysel bilinciyle sınırlı olmayıp aynı zamanda, yine Jung’un ortaya koyduğu gibi, “kolektif bilinçdışı”nın sembolik unsurlarıyla şekillenmektedir. Dolayısıyla salgın dönemlerinde bireylerde ortaya çıkan kaygı ve huzursuzluk, sadece bireysel olarak deneyimlediğimiz şeylerden kaynaklanmamakta aynı zamanda bilincine varmamızın pek mümkün olmadığı kolektif belleğimiz aracılığıyla oluşmaktadır.

Jeffrey K. Olick, bu konuda Halbwachs’a dayanarak ilginç bir çıkarımda bulunur. Ona göre:

Bir gruba dâhil olmak bellekte tutulacak malzemeyi sunar ve bireyleri belirli olayları hatırlarken bazılarını unutmaya yönlendirir. Gruplar, bireylerin doğrudan ‘deneyimlemedikleri’ olayların belleğini dahi üretebilirler. Bu yüzden Halbwachs, Bergson’un aşırı içsel öznelciliğine

² Jung’a göre kimi semboller, nitelikleri ve kökenleri bakımından yalnız bireysel değil aynı zamanda kolektiftirler. En başta da dinsel imgeler, bu türe girerler. İnananlar, bunların semavi kökenli olduklarına ve insanlara açıklanmış bulduklarına inanırlar, kuşkuculara bunların uydurulmuş olduklarını düşünürler. Her ikisi de haksızdır. Gene de kuşkucuların, dinsel sembollerin, kavramların, yüzyıllar süren titiz bir çalışmanın ürünü olduğu düşüncesi doğrudur. Ne var ki inananların, sembollerin kökeninin geçmişi derin gizinde gömülü olduğu ve bu nedenle hiçbir insandan kaynaklanmış olamayacağı varsayımları da doğrudur. Gerçekten bunlar, “kolektif tasarımlar”dır. İnsanların en eski rüyalarına ve yaratıcı fantezilerine dayanmaktadır. Yani bu imgeler anlık tezahürlerdir, kesinlikle istençli uydurmalar değildir (Jung, 2009, s. 55).

³ Jung’un “bilinçdışı” kavramı, Freud’unkinden farklı olarak iki bölüme ayrılmaktadır: “Kişisel bilinçdışı” (personal unconscious) ve “ortak bilinçdışı” (collective unconscious). Kişisel bilinçdışı kavramı, neredeyse Freud’unkiyle aynıdır. Ancak Jung, Freud’dan farklı olarak insanı insan yapan “ruhsal bütünlük”ün “kişisel bilinçdışı”, “benlik” ve “kolektif bilinçdışı”ndan oluştuğunu savur. Oysa Freud’a göre insan, “id”, “ego” ve “süper ego” üçlüsünün bir ürünüdür.

ve hatırlamanın en saf haliyle -hatta belki paradigmatik olarak da- bireysel bir eylem olduğuna dair yaygın görüşe karşı çıkar (Olick, 2014, s. 179).

K. Olick'in üzerinde durduğu gibi bir "toplum" yahut o toplumu oluşturan kolektif bilinç, bireylerinin belleğinde oluşturduğu ortak hatıralara ihtiyaç duyar ya da kimi zaman onu yaratır. Bu açıdan insan sadece kendi belleğinin ürünü değil aynı zamanda ait olduğu toplumun ortak bilinçdışının zamanla şekillendirdiği belleğin ürünüdür, diyebiliriz⁴.

Küresel salgınların bireysel kaygının ötesinde toplumsal bir kaygıya dönüşmesinin tezahürü olarak salgın dönemlerinde toplumdaki bireylerin fazladan birlik olma yahut iş birliği yapma çabasında oldukları görülmektedir. Bu da doğum, düğün, cenaze (geçiş dönemi ritüellerinde) ve hasta ziyareti gibi toplumsal onaylanma ritüellerinde bulaşın neden arttığını açıklamaktadır.

İnsan toplumsallığına has olan "toplumsal bilinç" ve "toplumsal bellek" olgusunun doğadaki prototiplerinin varlığına dair kanıtlarını, insan dışı canlılar arasındaki "türler içi iş birliği" stratejilerinde görmek mümkündür. Dawkins, bu durumu *Gen Bencildir* adlı eserinde Darwin'e dayanarak şöyle izah etmiştir:

Darwin'in var olma mücadelesi olarak adlandırdığı yarışma türler arasında ise, bireye bu oyunda bir piyon olarak bakılabilir, o da en iyi niyetli yaklaşımla; bu piyon, türün daha yüksek olan çıkarları gerektiği takdirde kurban edilecektir. Daha saygın bir şekilde dile getirmek istersek, eğer bir grup, -örneğin, bir tür ya da türün içindeki bir topluluk-kendilerini grubun iyiliği için feda etmeye hazır bireylerden oluşmuşsa, kendi bencil çıkarlarını önde tutan bireylerden oluşmuş rakip bir gruba kıyasla, neslinin tükenmesi olasılığı daha düşüktür. Böylece, dünya nüfusu, bireyleri kendini adanmış gruplardan oluşur (2004, ss. 19-20).

Kendini ait olduğu topluma feda etme yönünde evrim geçirmiş toplumların bu fedakâr tutumu, tür içi bir başarıya veya adaptif bir duruma zemin hazırladığı gibi dıştan gelen saldırıya karşı hep bir araya gelerek tepki gösterme şeklinde kendini gösterebilir ki bu da salgın dönemlerinde bulaşın artmasına sebep olacaktır. Kısaca "insan olarak toplumsal belleğimizin korunması için ne olursa olsun ait olduğumuz toplumdan uzak kalmamamız gerekir" diye bir genetik yazılımla donatıldığımız için yalnız kaldığımız zamanlarda huzursuz olmaktadır. Wendy James'in de dediği gibi: "Bellek, geçmiş hakkında sahip olduğumuz entelektüel bilgilerden daha fazla bir şeydir. O, çevremizde sürekli

⁴ İnsanın toplumsal boyutu düşünüldüğünde ise Jung'un "kolektif bilinçdışı" kavramına değinmek gerekir; "kolektif bilinçdışı" insanın ürettiği simgesel yaratıcılığının bir yansıması olan sanat ve edebî yapıtlarında kendini gösterir. İnsan, ait olduğu toplumdan yahut toplumsal kalabalıktan uzak kaldığında ruhsal bütünlüğünün önemli bir parçasını oluşturan "kolektif bilinçdışı" boyutundan mahrum kalır ki bu da insanın huzursuz olması için yeterli bir neden olabilir.

olarak devam etmekte olan şimdinin kısmi gözden geçirilmesiyle, geleceğe dair değişen beklentilerimiz için de canlı bir çerçevedir. Dahası, bireysel anılar da paylaşılan bir ağın ayrılmaz parçalarıdır” (James, 2013, s. 130).

İnsan toplumsallığının daha önemli ve özgün tarafları da vardır ki bunların başında dil, mit vb. gibi özgünlükler gelmektedir. Bizler bu özgün taraflarımızı sayesinde korkularımızdan doğan kaygılarımızı ve endişelerimizi birbirimize anlatabildik ve böylece kültürleri ve uygarlıklarımızı bu şekilde yarattık.

Ölümlülük Kaygısı ve Uygarlığın Doğuşu

Zihinsel evrim ile bedensel evrimimiz arasındaki ilişkiler, uzunca tartışmalara neden olmuştur. Bu soruların başında, vücut organlarımızın detaylı işlemler yapmaya başlaması mı beynimizi geliştirdi? Yoksa beynimizin kendi kendine gelişmesi sonucunda mı organlarımız detaylı işlemler yapabildi? Gibi sorular, henüz tartışmalı bir problem olarak durmaktadır. Bu soru ve bunun gibi sorular ve cevapsız kalan sorular, genelde idealizm ve materyalizm felsefelerince oldukça farklı yanıtlar bulmuştur. Örneğin “Neden düşünüyoruz?” gibi basit bir soruya idealistler, “Düşünüyoruz çünkü bir ruhumuz vardır” derken materyalistler, “Düşünüyoruz çünkü bir beynimiz vardır” diye cevap vermişlerdir.

Biz de bu gibi paradoksal sorulara girmek niyetinde değiliz ancak kanımızca her ne kadar zihinselliğimizi dolaylı olarak geliştiren şey (bu şey her neyse) ölümlülüğümüzün farkına varmamız olsa da esasında zihinsel gelişimimize paralel olarak gelişen “otobiyografik bellek” nedeniyle ölümlü olduğumuz gerçeğini fark ettik. Elbette ölümlülüğümüzü fark etmemizin ardındandır ki “Biz kimiz? Nereden geldik, nereye gidiyoruz?” gibi ilk felsefi soruları da sormaya başladık ve bu varlık sorunsalı sonucunda soruların ve tükenmeyen merakımızın ardından uygarlıklarımız doğmaya başladı.

“Ölümlülük” ve dolayısıyla ölümlülükten kaçış; eski inançların, dinlerin ve dolayısıyla uygarlıklarımızın doğuşunu hazırlayan önemli etkenler olmuş olabilirler, demiştik. Malinowski'ye göre:

İlkel bir aşamada kısmet, totem nesnelere, yani insanın varlığını en derinden etkileyen hayvan, bitki ve doğa güçlerinden oluşan bir sistem olarak ortaya çıkabilir. Ya da doğa tanrı ve tanrıçalarının tapınığında cisimlendirilir veya ister ilkel evren babası, ister tek tanrılı dinlerin daha ıslah edilmiş tanrısı olsun, yaratıcı ilke olarak öğrenilir. Din, dogmatik yapısı gereği her zaman bir inanç sistemi olarak ortaya çıkar, bu inanç sistemi insanın evrendeki yerini, kökenini ve amacını belirler. Ölüm, felaket ve yazgı karşısında duyduğu sarsıcı, yıldırıcı korkuyu yenmesi için din ortalama bireye pratik olarak gereklidir. Din bu görevi, ya ölümsüzlük inancıyla, ya insanın evrende çözülerek kurtulduğu inancıyla, ya da yeniden tanrıyla birleştiği inancıyla yerine getirir (1992, ss. 162-163).

Ölümlülük algısı aynı zamanda tarih algısını da yaratmıştır, dedik. Bu konu üzerinde daha önce “Eski Türk Kültüründe Döngüsel Zaman Üzerine” (Enveri, 2019) adlı bir yazımızda kısmen durmuştuk. O yazımızda zaman algısının önceden çizgisel olmayıp doğanın kendi gibi döngüsel olduğunu, zamanın çizgisel olarak algılanmasından sonra “destan” ve özellikle buna paralel olarak “tarih” (çizgisel tarih) anlayışının doğduğunu vurgulamaya çalışmıştık⁵. Burada bu düşüncemizi biraz daha açıp ölümlülük algısının iyice gelişmesini ve insanlığın kolektif bilincinde oluşmaya başlayan çizgisel tarihin ve yine buna paralel olarak “tanrı düşüncesi”nin ortaya çıkmasına (Hegel’in de dediği gibi tanrı anlayışının daha doğrusu tarihi doğuran tanrı anlayışının) ortaya çıkmasına sebep olduğunu vurgulamak istiyoruz⁶. Yukarıda da söylediğimiz gibi insanda ölümlülük algısının ortaya çıkması ve bu algıya paralel olarak gelişen kaygı ve travmanın giderilmesi için aranan çözüm yolları insan zihnini uzunca meşgul etmiştir. İnsanın ölümlülüğe çare olarak öncelikle “ölümsüzlük iksiri”ni araması, ancak buna ulaşamayacağı anlaşılınca da bir çeşit teslimiyeti ifade eden “kadercilik” anlayışının geliştirilmesine yol açmıştır.

Yaklaşık milattan önceki binli yıllarda ortaya çıktığı düşünülen “dinsel anlayış”tan önce, ölümlülük duygusuna insan tarafından sunulan “ölümsüzlük iksiri”nin işe yaramadığını gören insan, ölüme karşı yeni bir çözüm üretmiş ve bunda da oldukça başarılı olmuştur: alternatif yaşam yahut “âhret” inancı.

Dinsel düşüncenin ölümlülüğümüze karşı ölümün bir telafisi gibi sunduğu ve zamanla geliştirdiği “öteki dünya” düşüncesi, insanoğlunun o güne kadar ürettiği en büyük doğadışı düşünce olmuştur. Elbette “öteki dünya” gibi oldukça soyut bir çözüm arayışı, ilk defa soyut tanrı anlayışını da beraberinde getirmiştir. Bu gelişme aynı zamanda mitlerin sunduğu tamamen “antropomorfik” tanrı anlayışından yavaş yavaş her şeyi bilen ve gören soyut tanrı anlayışına doğru bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Kısaca insan beyni, daha doğrusu insan beyninde gelişmeye başlayan zihinsel kuramlar sayesinde tanrı düşüncesi de giderek daha da soyutlaşmaya başlamıştır.

Torrey, *Beynin Evrimi* adlı eserinde insan zihninin ilk soyutlama yoluyla tanrı inancı arasında bağlantı kurar ve Will Gervais’e dayanarak şöyle bir açıklama yapar:

İnsanların birbirlerinin zihinleri ile ilgili betimlemeler yapmalarına ve çıkarımda bulunmalarına olanak tanıyan yetenekler aynı zamanda insanların doğaüstü varlıkların zihinleri ile ilgili de betimlemeler

⁵ Daha fazla bilgi için bk. (Enveri, 2019).

⁶ Hegel: “Tarihi bir ilerleme olarak gösteren düzenek budur, çünkü ilerleme önceki bir noktadan gelmiş olmayı ve tam şimdi olduğu noktada iken onun ötesinde olmayı imler. Ama gene de Tinin gizliliği böyle salt düzeneksel, salt zamansal ilerleme kavramına indirgenemeyecek bir ereksel gelişimi imler” (Hegel, 2006, s. 340).

yapmalarını ve çıkarımda bulunmalarını sağlar... Bu nedenle, zihin algısı dini bilişin mutlak suretle temelini oluşturur... Zihin tanrı inancının da bilişsel temelini oluşturabilir.’ Bu doğru olduğu için de başkalarının zihinlerini anlamakta güçlük çeken kişilerin tanrılara karşı inançları da daha zayıf olmaktadır’ diye akıl yürütür Gervais (Torrey, 2018, s. 89).

Torrey’nin teorisi aynı zamanda insanlığın çocukluk çağını atlatıp soyut algılaya yaşı olan ergenlik yaşına bastığının da bir işareti olarak okunabilir⁷. Dinsel düşüncenin geliştirdiği “öteki dünya” doktrini, folklor açısından da çok önemli olmuştur. Çünkü “öteki dünya” düşüncesi sadece ölümlülük kaygısını hafifletmekle kalmamış aynı zamanda uygarlık hamlemizin yollarını da hiç olmadığı kadar genişletmiştir.

Genelde gelişmiş kültürlerin yahut ilk ürettiğimiz uygarlıkların da beşiği olan Ortadoğu, bu açıdan eşsiz örneklerle doludur. Ortadoğu kökenli söz konusu dinsel hamlelerin özellikle Büyük İskender’in başlattığı “Helenizm” hareketinin ardından Mısır İskenderiye ekolündeki bazı Yahudi teologlar tarafından tasarlanan ilk sistematik dinsel düşünce, bu ilerlemeci tarih anlayışının belki de ilk sistemli doktrini olmuştur. Unutmamak lazımdır ki Ortadoğu dinsel geleneğinin aksine henüz tam bir çizgisel yahut Hegel’in tabiriyle “ilerlemeci tarih” anlayışına sahip olmayan Asya’nın dinsel geleneklerinde “döngüsel zaman” anlayışı ve buna paralel olarak ahiret inancı yerine yine döngüsel zamanın bir çeşit tezahürü olan “reenkarnasyon” inancı hâkim olmuştur. Asya’daki bu inanç da çizgisel tarihi doğurmazken bir şekilde insan ölümlüğüne başka bir hayat yahut hayatlar vaat ederek insandaki ölümlülük kaygısını gidermeyi başarmış ve dolayısıyla yoluna adaptif biçimde devam edebilmiştir⁸.

Kısaca ölümlülük düşüncesi, insanda dayanılmaz bir kaygıya ve ıstıraba yol açarken bir taraftan da insanı bu ölümlülükten kurtulma çabasına sokmuş ve bu çaba sonucu insanlığa uygarlık denen şeyi armağan etmiştir. Ancak esas üzerinde durmak istediğimiz şey, bu çözümleri üreten insanın daha doğrusu folklorik insanın söz konusu çabalarının da bireysel aklından değil “kollektif

⁷ Örneğin “Hıristiyan teolojisinde, içebakışçı benliğin ortaya çıkışı, Cennet bahçesinde yasak ağacın meyvesini yiyen ve kendilerinin ve çıplaklıklarının ilk kez farkına varan Âdem ve Havva’nın Yaradılış öyküsü ile sembolize edilir” (Torrey, 2018, s. 101).

⁸ Edgerton, “Geleneksel uygulama -veya kültür, hangisini tercih ederseniz ve inançların neden maladaptif hâle dönüştüğüne ve öyle kaldığına dair birçok sebep vardır. İnsanların adaptif olabilmek adına mümkün olan her yolu denemeye eksiksiz bir şekilde kendini adanmış merhametsiz ancak rasyonel varlıklar olduğu savunulamaz varsayımı olsa bile sosyal insan yaşamı ve çevresel sınırlamalardaki aşırılıklar, insanların en iyi çabalarına mâni olmaktadır. Bununla birlikte insanlar tamamen ne rasyoneldir ne de birlikte yaşadıkları insanların refahını en iyi hâle getirecek çok şeye sahiptir.” der (Edgerton, 2015, s. 89).

aklı”ndan kaynaklanmış olmasıdır ki bu da toplumların her türlü çözümü folklorlardan almayı ve folklorla olan bağlılığını da giderek artırmayı beraberinde getirmiştir.

Uygarlığın Gelişimi ve Salgın Hastalıklar

Uygarlıkların gelişimi, insanı doğadan giderek daha fazla koparmış ve diğer türlerle temasını en aza indirmiştir. Özellikle ilk uygarlaşan insanların yavaş yavaş bitki ve hayvanları evcilleştirmeye başlamaları, insanda hayvanlara has bazı mikroplardan ve virüslerden bulaşan kimi hastalıkların yayılmasına da sebep olmuştur. Bu konuda Diamond’un söyledikleri önemlidir:

Fetih savaşlarında aynı derecede önemli olan bir başka şey de evcil hayvanlara sahip insan topluluklarında ortaya çıkan hastalık mikroplarıydı. Çiçek, kızamık, grip gibi bulaşıcı hastalıklara yol açan ve yalnızca insanlarda görülen mikroplar, hayvanlara hastalık bulaştıran benzer mikropların mutasyon geçirmesi sonucu ortaya çıkmıştı. Hayvanları evcilleştiren insanlar, yeni yeni evrimleşen mikropların ilk kurbanlarıydı ama bu insanlar, o zaman yeni hastalıklara karşı önemli ölçüde bağışıklık kazandılar. Daha önce bu mikropları hiç almamış insanlarla böyle kısmen bağışıklık kazanmış insanlar karşılaştıklarında başlayan salgın hastalıklar, daha önce hiç bu mikropları almamış insanların %99’a varan oranlarda ölümüyle sonuçlanıyordu. Böylece evcil hayvanlardan alınan mikroplar Amerikan yerlilerini, Avustralyalıları, Güney Afrikalıları, Büyük Okyanus adalarının halklarını Avrupalıların egemenlikleri altına almalarında belirleyici rol oynamıştır (Diamond, 2018, s. 102).

Ölümlülük Kaygısının Ardından: Sırasız Ölüm Kaygısı

Ölümlülük ve ölümlülüğün sebep olduğu çaresizliğe karşı çözüm arayışına bakacak olursak, dünyanın çeşitli kültürlerinde ölüme karşı nispeten farklı çözümler üretildiğini göreceğiz. Ölümlülüğün net olarak verdiği kaygının en bariz örneklerini antik Ortadoğu yazılı mitlerinde görüyoruz. Örneğin ünlü “Gılgamış Destanı”ndaki kralın ölümsüzlük iksirini yahut ölümsüzlüğü arayışına tanık oluyoruz. Ölüme karşı ölümsüzlük iksiri yahut “gençlik iksiri” uzun yıllar boyunca hem Ortadoğu hem de neredeyse tüm dünya mitolojilerinde ve ardından da edebiyatlarında yerini almış ve daha ilginç olanı insanın sonuçsuz kalan bu çabası, çeşitli felsefi anlatılarla süslenerek edebiyatlarımızın önemli klasiklerinden birine dönüşmüştür.

Unutulmamalıdır ki başlangıçtan beri ortalama insan, felsefi açıklamaların değil daha pragmatist hatta daha rasyonel çözümlerin peşine takılmıştır. Hatta Sir James Frazer, insan düşüncesinin evrimini açıklamak için üç iplik mecazından faydalanır: büyüün siyah ipliği, dinin kızıl ipliği ve bilimin beyaz ipliği. Eski zamanlarda siyah ve beyaz ipliklerin birbirine dolandığını, dinin kızıl ipliğinin daha sonra ortaya çıktığını anlatır. Bunun ‘koyu kızılboyası’, tarihin dokusunda

egemen olmuş ama bilimin beyaz ipliği tekrar öne çıkınca, daha açık renk tonlarına bürünmüş (Barnard, 2015, s. 126) demiştir. Alan Barnard'ın da dediği gibi en başta büyü-din düşüncesi değil, büyü-bilim düşüncesi vardı. İnsanlar bu yüzden ölümsüzlüğe dair felsefi anlatıların değil, soyut olmasına rağmen nispeten daha pragmatist olan “öteki dünya” veya diğer bir Şark aklının ürünü olan “reenkarnasyon” düşüncesinin peşinden gitmeyi tercih etmiş ve böylece “ölümsüzlük iksiri” ve buna bağlı olarak ortaya çıkmış felsefi anlatılar sadece edebiyatın ölümsüz eserlerine malzeme olarak bırakılmıştır⁹.

Ortaçağ dinlerinin “öteki dünya” argümanı, Rönesans sonrası ve özellikle Batı aydınlanmasının sonucunda oluşan bilimsel düşünce tarafından sorgulanmaya başlanınca yerini yavaş yavaş bilimsel düşünceye bırakmıştır. Ancak ne tuhafır ki modernite sonrası ortaya çıkan küresel krizler özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında görülen iki büyük dünya savaşı, o güne kadar bilim ve hakikat adına üretilen düşüncelerin yetersiz kaldığını gösterince insanlığı “postmodernizm” gibi oldukça muğlak bir düşünce sistemine itmiştir. Çünkü modernite öncesi dünya aklının ölümlülük kaygısına karşı mantıksız da olsa önemli çözümleri olmuştur.

Rasyonel bilgiyi tek çözüm olarak gören modern rasyonel insan, küresel kaygının nedenini sadece bilgi yetersizliğinde görmektedir. Bu yüzden bilimin son zamanlarda küresel krizlere ve salgınlara kısa vadede çözüm üretmemesi, rasyonel insan tarafından kaygıyla karşılanmıştır. Ancak rasyonel insanın kaygısı, geleneksel/folklorik insan kadar olmamıştır. Yahut iki kesimin salgınla başa çıkma yolları aynı olmamıştır.

Kısaca yukarıda anlatmaya çalıştıklarımızdan özetle şu sonuç çıkarılabilir. İnsan için “ölüm” ile “uygarlık” arasında Nietzsche'nin tabiriyle bir “bengi dönüş” ilişkisi var olmuştur. Aslında mesele, ölümlülükle başa çıkma yollarının uzun bir süreç istemesinden, bu sürecinse uygarlıkların temelini oluşturmasından, oluşan uygarlıkların da ölüm kaygısını gidermenin daha yeni ve etkin yollarını (döngüsel olarak) aramaya devam etmesinden ibarettir.

Ölümlüğe başa çıkma, insanın uzunca bir zamanını almıştır. Ölüm ikilemine zamanla katlanmayı da öğrenen insanın küresel salgınlara karşı hazırlıklı olması beklenirdi ancak bu salgınlara, “sıralı ölüm” olgusunu “sırasız ölüm” ile değiştirdiği için insanlığın bilincinde yeni bir tehdit olarak algılanmıştır. İnsanoğlu, “sırasız ölüm” olgusuna da pek yabancı değildir. Çünkü savaşlar ve nispeten yerel salgın hastalıklar, tam anlamıyla tarih boyu sırasız ölüm algısını insan bilincine yerleştirmiştir. Ancak bu tür dış saldırılara bir refleks olarak

⁹ Wendy James'e göre: “Sosyobiologların bireylerin kendi kendilerini yönlendiren genlerinin altında yattığını düşündükleri ‘açıklayıcı mekanizmaları’ aynı şekilde mikro düzeyde de olsa sosyal bilimlerde bütün etkileşimlerin akılcı ve çıkarıcı bir doğası olduğunu varsayan açıklama modellerine karşılık gelir” (James, 2013, s. 43).

birlik oluşturma ve iş birliği yapma içgüdüleri geliştiren insanoğlunun yüksek bulaşma gücüne sahip küresel salgınlara benzer refleksi (eskiden sırasız ölüme verdiği refleksi) vermesi, salgının daha fazla yayılmasını sağlamaktadır. Diğer bir deyişle salgına karşı yenilginin nedeni, insanın salgını da savaş gibi bir dış saldırı olarak algılamaya içgüdüselidir. İnsan geni, dış saldırılara karşı toplumsal bir birlik oluşturma ve kenetlenme stratejisi içgüdüleri geliştirmiştir ki bu strateji aynı zamanda düşman virüsü daha fazla toplumun içine sokup yayarak salgının şiddetini artırmaktadır. Bundan dolayı sağlık otoritelerinin tüm uyarılarına rağmen virüsün yayılmasına engel olmak için korunması gereken mesafeyi dikkate almayıp toplum, bireylerine içgüdüsel olarak fazla yaklaşım hatta kenetlendiği için salgının yayılmasını hızlandırıyor.

Öte yandan daha bilinçli davranan bireyler, toplumdan uzak kaldıkları ve toplumlarıyla iş birliği yapamadıkları için iş birliği güdüsüyle donatılan genleri tarafından uyarıldıkları için huzursuz oluyorlar. Bu durum, Freud'un *Uygarlığın Huzursuzluğu* adlı eserinde anlattığı gibi düşünülebilir. Freud bu eserinde uygar insanın doğal yapısından kaynaklanan hazlarının (özellikle iki temel içgüdülerinden biri olan "üreme" güdüsünün) uygarlık tarafından kısıtlanması sonucunda huzursuz olduğunu, bu yüzden uygar insanın bir çeşit nevrotik olduğunu söyler (2011, s. 46). Salgınlarla başa çıkmada da genlerimiz hemen hemen aynı durumu bize telkin etmekte ve farkında olmadan huzursuzluk yaratmaktadırlar.

İnsanlığın Genel Kaygıları ve İlk Çözümler

Bilindiği üzere dünya üzerinde icat ettiğimiz ilk evrensel gerçeklik, bizzat insanlığın yani kolektif aklın yahut toplumsal bilincin icadı olmuştur. Bu ise beynimizin fizyolojik gelişimine paralel olarak geliştirdiğimiz kültürel evrimi sayesinde bizi doğal bir varlık olmaktan çıkarıp tarihsel ve kültürel bir varlık hâline dönüştürmüştür. Ancak tüm bunlar, insanın özünde doğal bir varlık yahut biyolojik bir canlı olduğu gerçeğini ortadan kaldıramamıştır. Dolayısıyla insanı, insanlıktan farklı olarak değerlendirirken onun her iki boyutunu (doğal ve kültürel boyutunu) da dikkate almak gerekmektedir.

XIX. yüzyılda Charles Darwin'in evrim teorisine ve insanın hayvansal kökenine dair düşüncelerine olan kitlesel tepki ve şokun sebebi, insanın uzun zamandan beri kendi doğal boyutunu yadırgaması olmuştur. İnsanın doğal yahut biyolojik boyutunu görmezden gelmesini Freud, biraz da ironik biçimde şöyle dile getirmiştir. O; evrensel özseverliğin, insanlığın izzeti nefsinin, bilimsel araştırma açısından şu ana kadar üç ciddi aşağılanmaya maruz kaldığını söyler: Copernicus'un kuramına gönderme yaparak "kozmozolojik yara", Darwin'e bağlı olarak "biyolojik yara" ve ruh çözüme bağlı olarak "ruhbilimsel (psikolojik) yara". Ona göre bunlardan en duyarlı darbeyi taşıyan, üçüncüsü olmuştur (Girard, 2010, s. 155). Freud'un da dikkat çektiği üzere insanın kendi doğasına

olan yabancılığı, onun kendinin ürettiği kültüre kendisini fazla kaptırması olmasından kaynaklanmıştır.

Ölümlülüğümüzü hafifleten ve bize farklı alternatifler sunan Ortaçağ dinlerinin modern zamanda sorgulanmaya başlamasına rağmen Nietzsche'nin korktuğu şeyi olan tanrısızlığın yaratacağı kaosun gerçekleşmemiş olmasının izahı, kolay değildir. İnsanın din olmadan bir anlam üretebilmesi ve ahlaklı olmasının muhtemel sebebi, bilimin güven verici algoritmaları ve tesadüflere dayalı mantığının modern insan için ikna ediciliği olmuştur. Özellikle tıp biliminin olağanüstü gelişimi ve bizi bir çeşit "sıralı ölüm" duygusuna zamanla hazırlaması ve alıştırmaması nedeniyle artık Ortaçağ dinlerinin öteki dünya vaatlerinin boşa çıkmasından doğacak eski ölümlülük kaygısına eskisi kadar kapılmıyoruz.

Yüzyıllar boyunca insanoğlunun varlığını tehdit eden salgın hastalıklar, var olagelmıştır. Bilindiği üzere eski mitlere konu olan ve genelde yaygınlıkları nedeniyle küresel oldukları algısını yaratan eski felaketlerin ve salgınların genelde bölgesel oldukları düşünülmektedir. Tam tersine küreselleşme yolunda ciddi bir yol kat eden modern dünyamızın önceden bölgesel olan salgınlarının da küreselleştiği bir döneme geçtiğini görüyoruz. Son zamanlardaki salgınların, özellikle Kovid-19 virüsünün bilim tarafından net tanımlanamaması yahut alan uzmanlarının kaygı yaratan çelişkili açıklamaları dolayısıyla giderek artan "sırasız ölüm"ün kaygı verici varlığı, insanoğlunda yeni bir kaygı türünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu belirsiz kaygı, neredeyse ölüm düşüncesinin ilk ortaya çıktığı kadar olmasa da önemli ölçüde bir yok oluş paniğine yol açmıştır.

İnsanoğlunda ilk ölümlülüğünün yarattığı kaygıya benzer bir ortama yaklaştığımız bu son dönemin ardından biyolojik varlığımızın nasıl bir tepki vereceği belli olmamakla birlikte bazı şeylerin eskisi gibi olmayacağı sanılıyor. En azından bilinçaltımızda bir şeylerin ters gittiğine dair emarelerin olduğunu, en bilinçsiz davranışsal zaman dilimi olan rüyalarımızda görüleceğini düşünüyoruz.

Biyolojik beynimiz (daha doğru bir ifadeyle genetik kodlarımız) algıladıkları tehditleri bertaraf etme kodlarıyla donatılmıştır. Bu kodlar sayesinde algılanan tehditlere karşı beynimiz adeta kendi "fabrika ayarları"na hızlıca geçiş yapıp yok olma kaygısına karşı hızlı bir alarm durumuna geçmektedir. Bir çeşit çözüm modu olan bu sistem, bizi bilinçaltımızda yarattığı kaygı nedeniyle huzursuz ediyor. Dolayısıyla en bilinçsiz olduğumuz uyku döneminde biz, fark etmeden genimizi korumaya odaklanıp bizden habersiz hayatta kalmamızı sağlayacak çözümler üretmeye çalışmaktadır. Bu çaba, salgın döneminde çoğu zaman katbekat arttığı için uykudan farkında olmadan savaştan çıkarcasına yorgun ve bitkin uyanmamıza sebep olmaktadır.

İnsan toplumsallığının bizde bireysel bilincin yanı sıra toplumsal bilinci de geliştirdiği düşünülmektedir. Zaten başından beri var olan bireysel bilinç, bencil olan genlerimize zamanla bir çeşit “tür içi iş birliği”ne benzer bir “özveri” yahut “özgecilik” kodlarını da yüklemiştir. Böylece ilk toplumsal bilincimizin mimarı olan folklor sadece bireysel çıkarlarımızı değil aynı zamanda hayatta kalmamızı garantileyen toplumsal bilincimizi de pekiştirmiştir. Oldukça pragmatist hatta bencil bir yapıya sahip olan genlerimizin kendi aklından ziyade “kolektif akıl”a güvenmesinin temelinde onun irrasyoneliteden çok rasyonel mantığa yatkın olduğunu göstermektedir. Bu konuda Galton’ın “Kolektif Tahmin” adlı deneyimi, bize önemli ipuçları vermektedir.

İlkel Rasyonalizm ve Kolektif Akıl

İnsan zihninin genelde irrasyonelden rasyonele doğru bir yol izlediği vurgulanmaktadır. Bu bakış açısına göre insan beyni, bilinenin aksine sürekli olarak rasyonelliğe meyilli bir yapıya sahiptir. 1906 yılında Galton isminde bir İngiliz araştırmacısı “Kolektif Tahmin” adını verdiği ilginç bir araştırmaya imza atar. Galton, Londra’daki bir fuarda gezerken bir tahmin oyununa tanık olur. Kitle düşüncesinin saçmalığını bir araştırmayla ortaya koymak ister. Tahmin oyununa katılan 800 kişiden ayrı ayrı tahminlerini alıp not eder. Galton, çıkan sonuçlara çok şaşırır. Kitlenin tahmini, gerçek rakama en iyi bireysel tahminlerden daha yakın çıkmıştır¹⁰. Bu da insanların bilinçsiz bir biçimde neden toplumsal yaşamaya yatkın olduklarının daha da önemlisi, neden kolektif akla güven duyduklarının ispatı gibidir. Bu, aynı zamanda insanın kendi bilincinden toplum bilincine (kolektif bilince) daha çok güvendiğini gösterir niteliktedir.

Anlaşılan en eski dönemlerden günümüze tüm salgınlarda insanları en çok huzursuz eden yön, kolektif aklın kaynağı olan kitleden yahut toplumdaki uzak kalmanın yarattığı kaygı olmuştur. Bu da bilim yahut rasyonel bilgiyle ilgisi olmayan insanların neden bu salgından etkilendiklerini ve ısrarla kitleden uzak durmak istemediklerini açıklamaktadır. Kısaca kitlenin olduğu yerdeki huzur ortamının kaynağı, gerçek verilere ve en başarılı tahminlere yetenekli olan kolektif aklın ta kendisidir. Bu, aynı zamanda insanların birebirde uzman olmalarına rağmen tek tek bireylere (hatta en uzman olan bireylere) değil de kitleye daha doğrusu kolektif akla daha fazla güvendiğini açıklamaktadır. Bu durum, günümüz realitesine ters düşse yahut tamamen irrasyonel olarak algılansa da temelinde paradoksal biçimde bir çeşit ilkel rasyonelliğe dayanmaktadır.

---

¹⁰ Detaylı bilgi için bk. <https://www.tayfunalper.com/makale-Kollektif-Zeka.aspx>

Sonuç

Kapitalizm eksenindeki dünyamızın büyüme odaklı stratejilerindeki küreselleşme çabaları, giderek doğadan (özellikle insanı kendi doğasından) soyutlayan ve doğayı görmezden gelen tutumu, insanı doğaya karşı daha açık bir hedef hâline getirmiştir. Küreselleşmenin boyutu arttıkça salgının yayılma alanı da genişlemektedir. Teknolojilerimizin gelişen hızına rağmen devletler bazında alınan önlemlerin eksikliği yahut küresel bazda bir bilgi havuzunun yetersizliği, insan topluluklarını doğaya karşı eskiden olduğundan daha fazla çaresiz duruma düşürmüş ve dolayısıyla insanı huzursuz etmiştir.

Önceki çağlarda da insanoğlu, çeşitli doğal felaketlerle ve salgın hastalıklarla karşılaşmıştır ancak hiçbir dönemde bu denli küresel bağlara sahip olmadığı için salgının yayılma hızı da bu denli geniş olmamıştır. Paradoksal biçimde doğal felaketlere ve biyolojik salgınlara karşı bilimsel tekniklere her zaman olduğundan daha fazla sahip olmamıza rağmen salgın hızının büyüklüğü, daha da önemlisi bilimden acil çözüm isteklerimizin nispeten karşılıksız kalışı, insanoğlunda büyük bir paniğe ve huzursuzluğa yol açmıştır.

Ortaçağ dönemi salgınlarından farklı olarak modern dönemdeki salgınlara karşı bilime olan güvenin sarsılması, modern insanın paniğe kapılmasına sebep olmuştur. Özellikle kaygıya kapılan modern insanın bilinçsiz bir biçimde eski kodlarına hızla dönerek kolektif akla sığınma çabası, salgının hızını artırmıştır. Diğer bir deyişle toplumsallığın salgınlar sırasında devre dışı kalması yani bin yıllar boyunca felaket ve salgınlar sırasında toplumsallığın bir numaralı aktörü olan din ve ritüeller aracılığıyla bir araya gelmeye alışık insanların bir araya toplanması, hastalığın yayılımını daha da artırmıştır.

Ölen akrabasının cenaze töreninde virüse yakalanan insanların ruh hâlini düşünmek, daha önce insanoğlunun tecrübe etmediği bir durumdur. İnsan olmanın bir numaralı toplumsal harcı olan cenaze ve geçiş ritüelleri gibi uygulamaların salgın sırasında askıya alınmasının yarattığı huzursuzluğun en az hastalığın bulaşmasının doğuracağı kaygı kadar insanda yıkıma sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak bu tür küresel salgınların, bin yıllar boyunca kültürel evrimimizin neredeyse yapı harcını oluşturan toplumsallığımızı hedef almasının bizde yarattığı kaygının ve yıkımın boyutları, düşünüldüğünden daha büyüktür. İnsanı salgın sürecinde huzursuz eden sadece ölüme karşı gardının düşmüş olması değil, belki de bu yok oluş sürecinde bir başına huzur bulduğu toplumdaki uzak kalması olmuştur. Kaygının bir numaralı sanığı konumundaki ölüme tek başına gitmek insan için, hele bin yıllar boyunca toplumsallık ekseninde evrilmiş olan günümü insanı için çok daha ağır olmuştur.

Kaynakça

- Barnard, A. (2015). *Sosyal Antropoloji ve İnsanın Kökeni* (M. Doğan, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Dawkins, R. (2004). *Gen Bencildir* (A. Ü. Müftüoğlu, Çev.). Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Diamond, J. (2018). *Tüfek, Mikrop ve Çelik, İnsan Topluluklarının Yazgıları* (Ü. İnce, Çev.). Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Edgerton, R. B. (2015). *İlkel Düzen Efsanesine Bir Meydan Okuyuş, Hasta Toplumlar* (H. Turgut, Çev.). Ankara: Buzdağı Yayınları.
- Enveri, E. (2019). Eski Türk Kültüründeki Döngüsel Zaman Üzerine. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12(26), 292-304.
- Freud, S. (2011). *Uygarlığın Huzursuzluğu* (H. Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Girard, R. (2010). *Kültürün Kökenleri* (M. Yaman ve A. Er, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Hegel, G. W. F. (2006). *Tarih Felsefesi* (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınları.
- James, W. (2013). *Törenselleşen Hayvan, Yeni Bir Antropoloji Portresi* (S. Çalışkan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jung, C. G. (2009). *İnsan ve Sembolleri* (A. N. Babaoğlu, Çev.). İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Kollektif Zeka. 23 Ocak 2022 tarihinde <https://www.tayfunalper.com/makale-Kollektif-Zeka.aspx> adresinden erişildi.
- Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümer'de Başlar* (H. Koyukan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Malinowski, B. (1992). *Bilimsel Bir Kültür Teorisi* (S. Özkal, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Olick, J. K. (2014). Kolektif Bellek: İki Farklı Kültür (M. Güneşdoğmuş, Çev.). *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 1(2), 175-211.
- Torrey, E. F. (2018). *Beynin Evrimi ve Tanrıların Ortaya Çıkışı, İlk İnsanlar ve Dinlerin Kökeni* (E. Aktaş, Çev.). İstanbul: Paloma Yayınları.

